

TANJA TOROPAINEN

Ylen-alkuiset sanat Mikael Agricolan teoksissa

Agricolan tekstejä lukiessani olen kiinnittänyt huomiota siihen, että Agricolalla on paljon *ylen*-aineuksella alkavia sanoja ja että määritteenä käytetty *ylen* on lähes aina kirjoitettu yhteen edussanansa kanssa (esim. *ylenköyhä*, *ylenväkeväst*). Vieraskielisten prefiksiverbien mallin mukaan muodostetuissa yhdysverbeissä (*ylenkatsoa* 'halveksia') tämä on odotuksenmukaista, samoin yhdyssubstantiiveissa, kuten *ylenjuominen*. Sen sijaan nykykielen näkökulmasta on erikoista, että *ylen*-sana on kirjoitettu useimmiten yhteen myös adjektiivien ja adverbien kanssa (esimerkit 1 ja 2).

- 1) Sencaltainen Tieto ombi minulle **ylenihmelinen** ia **ylencorkia** (A-III-420-[Ps-139:6])
- 2) MIxi sine HERRA / nin **ylencauas** poismenet? (A-III-224-[Ps-10:1])

Nykykieltä kuvaavassa *Kielitoimiston sanakirjassa* on vain muutama yhdysperäinen, *ylen*-sanalla alkava adjektiivi ja adverbi (*ylenkatseellinen*, *-määräinen*, *-palttinen*; *ylenkatseellisesti*, *-palttisesti*, vrt. *ylen määrin*). *Nykysuomen sanakirjassa* esimerkkejä on enemmän, ja sanakirjojen avulla voidaan hahmotella *ylen*-alkuisten sanojen ja sanaliittojen oikeinkirjoitussäännöt. *Nykysuomessa ylen*-sanan kanssa yhteen kirjoitettaviksi käyvät vain *inen*- ja *llinen*-johtimiset adjektiivit (*ylenaikainen* 'alituinen, alinomainen', *ylenkylläinen* 'liian kylläinen', *ylenluonnollinen* 'yliluonnollinen', *ylenmääräinen* 'ylen suuri, runsas tms., ylenpalttinen, yletön, tavaton, liiallinen, kohtuuton', *ylenpalttinen* 'ylen runsas, suuri tms., ylenmääräinen, yletön, tavaton, suunnaton, liiallinen, kohtuuton') ja niistä muodostetut adverbit, esim. *ylenkylläisesti*, *-luonnollisesti*, *-määräisesti*, *-palttisesti*. Muunlaiset adverbit pitäisi sanakirjojen antaman mallin mukaan kirjoittaa erikseen, esim. *ylen kyllä* 'yllin kyllin', *ylen mielin* 'vasten tahtoa', *ylen määrin* 'erittäin, kovin, (liian) runsaasti, liian, liiallisesti, kohtuuttomasti, tavattomasti', *ylen änkensä* 'kohtuuttomasti, yli voimien'. (KS, NS.) Adjektiivit, jotka ovat rakenteeltaan johtamattomia perussanoja (esim. *köyhä*, *korkea*), eivät nykykielen sanakirjojen antaman kuvan perusteella voi muodostaa lainkaan

yhdyssanaa *ylen*-määritteen kanssa. Sen sijaan Agricolan kielessä tuollaiset yhdyssanat ovat sekä mahdollisia että hyvin tavallisia. (Vaittinen 2007, 536.)

Myös Agricolan teoksissa *ylen*-sanan kaltaiset adjektiiveja ja adverbeja määrittävät intensiteettisanat on tavallisesti kirjoitettu edussanastaan erikseen. Esimerkiksi Agricolan teksteissä melko tavallinen, lähes kolmesataa kertaa esiintyvä, adverbiksi *sangen* on vain kaksi kertaa kirjoitettu edussanansa kanssa yhteen, esim. *Sangenwäkeuet sinun wiholises ouat / ylenwret he ouat* (A-I-820), *ia peliestyit sangencouan* A-II-070-[Mt-17:6] (Toropainen käsikirjoitus). Ensimmäisessä esimerkissä *sangen*-adverbin yhteen kirjoittamiseen on voinut vaikuttaa sitä seuraavassa lauseessa esiintyvä yhteen kirjoitettu muodoste *ylen-suuri*. Agricolan teosten ortografia on vaihtelevaa, mutta silti on nähtävissä selvä käytäntö, että adjektiivien- ja adverbien intensiteettimääritteet kirjoitetaan edussanastaan erilleen, esim. *Sille se ombi Herralle hyuesti otolinen* (A-II-560-[Kol-3:20]), *Senteden eipe meiden pide couan palio murectiman* (A-III-046), *Coco Lain Ja Euangeliumin Summasta sangen Jalo / ia iwri caunis Rucous* (A-I-115). Agricolan teksteissä *ylen*-sanaa on siis käytetty poikkeuksellisesti.

Selvitän tässä artikkelissa, mistä *ylen*-adverbin runsas ja ortografian kannalta erikoinen käyttö johtuu. Pohdin, onko *ylen*-sana Agricolan teksteissä sananmuodostusaines vai kieliopillisesti määritteenä ja lausekkeen osana käytetty adverbiksi. Tutkimuskysymysten kannalta on tärkeää selvittää, mitä merkityksiä *ylen*-aineksella Agricolan teoksissa on ja onko aineksen käyttö Agricolalla kotoista vai vierasta alkuperää. Koska *ylen*-sanankäyttö tuntuu Agricolan kielen omaleimaiselta piirteeltä, tarkastelen myös sitä, onko *ylen*-adverbin käytössä eroa sanatarkasti käännettyjen raamatunkohtien ja vapaammin käännettyjen tekstien, kuten esipuheiden ja reunahuomautusten, välillä.

1. Muoto ja merkitys

Adverbiksi *ylen* liittyy *ylä*-vartaloisten (*ylös, yli, ylitse*) ja *yle*-vartaloisten (*yllä, ylle, yltä, yleensä*) sanojen joukkoon. Vartalo *ylä*- ja sen rinnakkaismuoto *yle*- ovat ikivanhoja ja omaperäisiä. Sanavartaloilla on vastineita itämerensuomesta samojedikieliin saakka. (Häkkinen 1987 s.v. *yli*; SSA s.v. *ylä*-; Häkkinen 2004 s.v. *ylä*-.) Muodoltaan *ylen* voidaan tulkita kahtalaisesti: latiiivi- eli tulosijamuodoksi tai instruktiivimuodoksi. Kummassakin tapauksessa on kielihistoriallisesti kyse samasta päätteestä, sillä instruktiivin on selitetty syntyneen vanhemmasta latiiivista. Tulosijan merkitys on esimerkiksi verbissä *ylenkatsoa*. Se on käännöslaina, jonka vastineena latinassa on verbi *despecto*, joka tarkoittaa kirjaimellisesti ylhäältä alaspäin katselemista ja kuvaannollisesti halveksimista. Instruktiivimuodoksi voidaan ajatella tapaukset, joissa *ylen*-adverbin merkitys on 'kovin, hyvin, erittäin' (esim. *ylen varhain*). (Häkkinen 2004 s.v. *ylen, ylenkatsoa*.)

Nykysuomen sanakirjan mukaan *ylen*-adverbia käytetään adjektiiviin, partitiippiin tai adverbiin liittyen ilmaisevana ominaisuuden erittäin suurta määrää, esim. *Ylen tukala tilanne. Ylen taitava. Pappi saarnasi ylen mahtavasti. Ylen paljon*. Adverbin merkitysvastineita ovat sanat *kovin, perin, erittäin, tavattoman ja kohtuuttoman*. (NS s.v. *ylen*.)

Kieliopillisissa kuvauksissa tällaisia ilmauksia nimitetään intensiteettiadverbeiksi tai intensiteettisanoiksi (ks. esim. Ahlman 1933, 143, 148–149; ISK 2004 § 646, 664). *Nyky-suomen sanakirja* kuvaa myös toisenlaisen *ylen*-adverbin käyttötavan. *Ylen* voi joskus harvoin määrittää verbiä, ja silloin adverbien merkitys on 'kovin' tai 'kohtuuttomasti, liiaksi'. Sanakirjan esimerkit (*Kovin koetti hän, ylen yritti. Ylen sinä minua mairittelet. Vahinko kun lämmitti ylen, ja – mökki paloi.*) ovat Juhani Aholta, Larin-Kyöstiltä ja NS:n aineistokokoelmasta. *Nyky-suomen sanakirjassa* esitellään myös kansankielisiä fraaseja, joissa *ylen*-adverbi esiintyy, esim. *ylen aikaa* 'kaiken aikaa, alituisesti', *ylen mielin* 'vasten tahtoa', *ylen ympäri* 'ylt ympäri, kauttaaltaan, kaikkialla', *ylen änkensä* 'kohtuuttomasti, yli voimien'. Lisäksi *Nyky-suomen sanakirjassa* mainitaan fraasi *ylen määrin* 'erittäin, kovin, (liian) runsaasti, liian, liiallisesti, kohtuuttomasti, tavattomasti', jonka merkityksenselityksessä nousee esiin liiallisuus. Tämä merkityspiirre on olennainen Agricolan *ylen*-sanankäytön kannalta.

Ylen-taivutusmuoto esiintyy suomen lisäksi monessa muussakin itämerensuomalaisessa kielessä. Sanan merkitys näyttää olevan lähisukukielissä samanlainen tai samankaltainen kuin suomessa. Karjalassa *ylen*-adverbilla on intensiteettisanan merkitys 'sangen, hyvin'. Lyydissä ja vepsässä intensiteettiadverbien merkitykseen yhdistyy myös liiallisuuden merkitys: ly *ülen* 'hyvin, ylen, sangen; liian' ja ve *ülen* 'sangen; liian'. Virossa adverbi on kehittynyt muotoon *üle*, ja sen merkitys on 'yli, ylitse'. Lähisukukielissä intensiteettiadverbiksi on voinut kehittyä muukin *ylä*-vartalon taivutusmuoto kuin *ylen*. Sekä karjalassa että virossa latiivimuodolla *üli* on paitsi lokaalinen myös intensiteettiä ilmaiseva merkitys: ka *üli* l. *üli* 'yli, ohi, kautta; enemmän kuin, koko, ylen, kovin, hyvin, suuri, suunnaton' ja vi *üli* 'yli; ylen'. (SKES, SSA s.v. *ylä*-.) Sukukielissä on lisäksi vastaavia *ylen*-sanan sisältäviä fraaseja kuin suomen murteissa. Karjalan kielen Suojärven ja Säämäjärven murteissa esiintyy adverbi *ülimielin*, jonka merkitys on 'vastoin toisen mieltä', ja vepsässä tunnetaan ilmaus *ülen* l. *üled aigad* 'alinomaa' (SKES mp.). Vastineet osoittavat, että *ylen*-muoto on useille lähisukukielille yhteinen ja siis melko vanha. Muodolla on ollut vakiintuneita, abstrakteja merkityksiä jo ennen Agricolan aikaa.

Agricolan teoksissa *ylen* esiintyy aina *e*-vokaalisena, mutta muussa vanhassa kirjakielissä ja etenkin länsimurteissa on tavallista, että adverbi on labiaalistuneessa *ylön*-muodossa. Toisen tavun vokaalin labiaalistuminen on tapahtunut ensitavun vokaalin vaikutuksesta. Labiaalistuneet muodot ovat valtaenemmistönä vanhassa kirjakielissä, sillä lähinnä Agricola ja Ljungo Tuomaanpoika ovat käyttäneet säännöllisesti muotoa *ylen*. (Rapola 1965, 254, 255; 1966, 400.)

2. Aineiston esittely ja sanojen ortografia

Olen kerännyt Agricolan teosten *ylen*-sanojen esiintymät konteksteineen merkkijonohauilla (*ylen**, *yle**, *yle'a**, *yle'c** ja *yle'm**) Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-aineistopalvelun vanhan kirjasuomen korpuksesta (kaino.kotus.fi). Merkkijonohaussa asteriskin tilalla voi olla aineistosta haettavassa sanassa mikä tahansa merkkijono. Heittomerkillä on

Agricolan atk-muotoisissa teksteissä osoitettu nasaaliviiva, jota on Agricolan painetuissa teoksissa käytetty korvaamaan nasaalikonsonantin merkkiä. Tavallisesti viiva on merkitty nasaalia edeltävän vokaalin päälle, ja viiva luetaan joko *m*- tai *n*-konsonantiksi esiintymisyhteyden mukaan, esim. *enēbi* > *enembi* 'enempi'. Artikkelin sisennetyissä esimerkeissä olen korvannut nasaaliviivat kursivoidulla nasaalimerkillä lukemisen helpottamiseksi.

Vanhan kirjakielen ortografia on erilaista kuin nykykielen. Erilaisuus näkyy muun muassa sanojen yhteen ja erikseen kirjoittamisessa, jota on tapana vanhassa kirjakielissä nimittää horjuvaksi. Rakenteet, joita nykykielessä pidetään yhdyssanoina ja yhteen kirjoitettavina, voivat vanhassa kielessä olla erikseen kirjoitettuja, esim. *ionga lica nimi oli Ischarioth* (A-III-154-[Lk-22:3]), ja päinvastoin rakenteet, jotka nykykielessä ovat vakiintuneet erikseen kirjoitettaviksi (*niin kuin*), voivat vanhassa kielessä olla säännönmukaisesti yhteen kirjoitettuja (*ninquin*). Tämän vuoksi vanhan kirjakielen yhdyssanojen tutkiminen on hankalaa. Yhdyssanoja tutkittaessa aineistoon on syytä ottaa paitsi yhteen kirjoitetut tapaukset myös rakenneosiltaan vastaavanlaiset erikseen kirjoitetut tapaukset, esim. *sine olet ollut minulle ylenwäkeue* (A-III-548-[Jer-20:7]) ja *ia ombi sinulle ylenwäkeue* (A-III-057).

Ylen-aines esiintyy Agricolan teoksissa 594 kertaa. Lähes aina, 567 tapauksessa, *ylen* on kirjoitettu yhteen sitä seuraavan sanan kanssa. Erikseen kirjoitettuja tapauksia on vain 27. Seuraavaan taulukkoon on koottu *ylen*-sanana esiintymät sen mukaan, minkä sanaluokan sanaa *ylen* määrittää. Omana sarakkeenaan on tieto, kuinka moni tapauksista on kirjoitettu erikseen. Lisäksi taulukkoon on merkitty, kuinka monta *ylen*-aineksella alkavaa erilaista kokonaisuutta aineistossa on ja mikä on uniikkien kokonaisuuksien määrä eri sanaluokissa. Käytän epämääräistä ilmausta ”kokonaisuus”, joka ei ole ja jonka ei ole tarkoituskaan olla täsmällinen termi, vaan työnimitys, jolla tarpeen tullen viitataan tässä artikkelissa aineistoni esiintymiin. Tarkoituksena on artikkelin kuluessa löytää sopiva nimitys näille kokonaisuuksille, jotka monesti ovat tai ainakin muistuttavat leksemejä, joita joissakin tapauksissa voisi nimittää sanayhtymiksi ja jotka toisinaan ovat yhdyssanoja, sanaliittoja tai lausekkeita. Kaikkiin tapauksiin sopivaa yleisnimitystä on vaikea keksiä, ja siksi puhun välillä kokonaisuuksista tai *ylen*-sanoista.

Taulukko 1. *Ylen*-adverbin esiintymät Agricolan teoksissa.

Edussanan sanaluokka	Esiintymät	Erikseen kirjoitetut	Eri kokonaisuudet	Uniikit kokonaisuudet
Adjektiivi	86	8 (9,3 %)	26	20 (77,0 %)
Adverbi	51	10 (19,6 %)	18	13 (72,2 %)
Substantiivi	72	0	13	2 (15,4 %)
Verbi	385	9 (2,3 %)	2	0
Yhteensä	594	27 (4,5 %)	59	35 (59,3 %)

Valtaosassa esiintymistä *ylen*-sana määrittää verbiä. Verbiesiintymiä on 385. *Ylen*-alkuisia verbilekseemijä on kuitenkin vain kaksi: *ylenantaa* ja *ylenkatsoa*. *Ylenantaa*-verbi esiintyy aineistossa 230 kertaa ja *ylenkatsoa* 155 kertaa. *Ylen*-aines on lähes aina kirjoitettu yhteen edussananaan olevan verbin kanssa (esim. 3), sillä erikseen kirjoitettuja tapauksia on vain 9 (esim. 4), mikä on pari prosenttia kaikista *ylenantaa*- ja *ylenkatsoa*-verbien esiintymistä. Verbien erikseen kirjoittamiselle ei näytä olevan mitään erityistä selitystä. Koska erikseen kirjoitettuja verbitapauksia on useissa Agricolan teoksissa, poikkeuksellista kirjoitusasua ei voi pitää osoituksena pyrkimyksestä muuttaa ortografiaa yhdessä teoksessa tai yksittäisessä tekstinkohdassa. Näitä tapauksia voitaneen pitää huolimattomuusvirheinä. *Ylen*-sana edeltää Agricolan teoksissa aina verbiä, myös erikseen kirjoitetuissa tapauksissa. Myöhemmin vanhassa kirjasuomessa, esimerkiksi vuoden 1642 *Bibliassa*, *ylen*-adverbi on usein kirjoitettu verbin jälkeen (*Sillä hän on HERran sanan cadzonut ylön* (B1642-4Ms-15:31)).

- 3) Silloin he **ylenandauat** teite waiuaan / ia tappauat teiden ia te tuletta **ylencazotuxi** caikilda pacanoilda / minun Nimeni tehden. (A-II-090-[Mt-24:9])
- 4) Catzo me olema caiki **ylen** andaneet (A-II-139-[Mk-10:28])

Adjektiivia määrittäessään *ylen* on kirjoitettu yhteen edussanansa kanssa noin 90 prosentissa tapauksista (vrt. esim. 5 ja 6). *Ylen*-sanana ja adjektiivin kokonaisuuksia on kaikkiaan 86. Erilaisia adjektiivikokonaisuuksia on 26, ja niistä peräti 20 (77 %) on uniikkeja, esim. *ylenahkera*, *-jalo*, *-kelvoton*, *-paha*, *-rikas*, *-työläs*. Tällaisten tilapäisluonteisten muodosteiden lisäksi muutamilla sanoilla näyttäisi olevan vakiintuneempaa käyttöä (*ylenankara*, *-suuri*, *-visu*, *-väkevä*). Esiintymiä näilläkään ei ole kovin monta, mutta ne jakautuvat Agricolan eri teoksiin. Esimerkiksi *ylenankara* esiintyy Uudessa testamentissa (1548) ja Profeetat-kirjassa (1552), *ylenasuuri*-kokonaisuudella on esiintymiä Rukouskirjassa (1544), Käsikirjassa (1549) ja Psaltrarissa (1551) ja *ylenväkevä*-kokonaisuutta on käytetty Rukouskirjassa, Uudessa testamentissa, Käsikirjassa, Psaltrarissa, Veisut ja Ennustokset -teoksessa (1552) sekä Profeetat-kirjassa. Lisäksi muodosteilla on esiintymiä niin tarkasti käännettyissä raamatunkohdissa kuin vapaammin muotoilluissa esipuheissa ja reunahuomautuksissa. Selvästi käytetyin *ylen*-alkuisista adjektiiveista on *ylenpalttinen*, jolla on 46 esiintymää (esim. 7).

- 5) ombi sinun Canssas seas / ioca nijn **ylenwri** on (A-I-313-[1Kn-3:8])
- 6) Minun sydemeni mureh ombi **ylen** swri (A-III-066-[Ps-25:17])
- 7) Auta ettej me **ylenpaldisesta** muresta eli hoolesta raukeniuisima (A-I-796)

Ylen-määritteen ja adverbien muodostamia kokonaisuuksia on 51. Erilaisia kokonaisuuksia on 18, ja adverbimuodosteissakin uniikkeja tapauksia on paljon, yli 72 prosenttia (13 kpl), esim. *ylenhäpiälisest*, *-sangen*, *-tyyriistä*, *-visusti*. Muutamilla adverbikokonaisuuksilla on useampi kuin yksi esiintymä, mutta toisin kuin adjektiivitapauksissa, näissä

ei useinkaan ole kyse vakiintumisesta, vaan siitä, että samaa sanaa on käytetty eri teoksissa saman raamatunkohdan käännöksessä. Esimerkiksi *ylenkauas* esiintyy samassa psalmissa sekä Rukouskirjassa (A-I-260) että Psalmtarissa (A-III-224) (ks. esim. 2), kun puolestaan *ylenvarha[i]n* toistuu pariin kertaan samassa tekstiyhteydessä Uudessa testamentissa ensimmäisen Korinttilaiskirjeen esipuheessa (A-II-456). Vakiintuneina voidaan pitää vain adverbimuodosteita *ylenpaljo* (13 esiintymää) ja *ylenpalttiset(a)* (16 esiintymää). Niillä on esiintymiä useissa teoksissa ja erityyppisissä tekstilajeissa. *Ylenpalttiset(a)*-adverbin käyttöön on vaikuttanut varmasti runsaskäyttöinen *ylenpalttinen*-adjektiivi, josta adverbi on muodostettu. Mielenkiintoinen ja vakiintuneen tuntuinen muodoste on myös muutamissa kohdissa esiintyvä adverbi *ylenmielen*. Tämän adverbien muoto on vaihteleva, sillä muodosteen lopussa on possessiivisuffiksi, joka vaihtelee tekstiyhteyden mukaan (esim. 8 ja 9). *Ylenmielen*-adverbilla on esiintymiä varsinkin Uuden testamentin esipuheissa (A-II-399-[Rom-e], A-II-400-[Rom-e] ja A-II-458-[1Kor-e]), mutta lisäksi sanalla on esiintymä Uuden testamentin raamatunkohdassa (A-II-475-[1Kor-9:17]) ja Veisut ja Ennustokset -teoksen summaariossa (A-III-666-[Jon-1:0]). *Ylen*-adverbien yhteydessä osien yhteen kirjoittaminen ei ole niin yleistä kuin muissa sanaluokissa, sillä noin viidesosa tapauksista on erikseen kirjoitettuja (esim. 10 ja 11, vrt. myös 12). Esimerkissä 11 esiintyvä erikseen kirjoitettu asu adverbista *ylenpalttiset* on poikkeuksellinen ja odotuksenvastainen, joten tapaus vaikuttaa huolimattomuusvirheeltä.

- 8) Quinga se taita itzens töille walmista siihen quin hyue on / ioca ei ychten hyue töte tee / mwtoin quin pacolla ia **ylenmielens**? (A-II-400-[Rom-e])
- 9) Jos mine sen teen mielelleni / nin minun palcan maxetan. Mutta ios mine **ylenmieleni** sen teen / nin ombi se wirca quitengi minun haltuni annettu. (A-II-475-[1Kor-9:17])
- 10) Ja he teutit ne **ylen** teuten. (A-II-249-[Jh-2:7])
- 11) Sille ette Jumalan laupius ombi - - wiele **ylen paldisesta** swrembi (A-III-033)
- 12) ia **ylenpaldisesta** sine meiden pällem olet wihastunut (A-I-178-[Vlt-5:22])

Adjektiivien ja adverbien erikseen kirjoittaminen tuntuu olevan joskus motivoitunutta. Erikseen kirjoitettuja adjektiivitapauksia on 8 ja adverbitalouksia 10. Adjektiivitalouksista kuudelle on jonkinlainen selitys, adverbitalouksista yhdelle. Esimerkeissä 13 ja 14 sanat *ylen caijdhat* ja *ylen palio* on todennäköisesti kirjoitettu erikseen runosäkeen rytmin ja painotuksen vuoksi. Esimerkeissä 15 ja 16 erikseen kirjoittamisen on voinut aiheuttaa määrite *niin*. Lausekkeita, joissa *ylen* on saanut eteensä sanan *niin*, on seitsemän. Näissäkin tapauksissa on tavallista, että *ylen* on kiinni sitä seuraavassa sanassa (esim. 17). Esimerkeissä 18 ja 19 voi puolestaan olla kyse siitä, että *ylen* määrittää kahta adjektiivia (*ylen irtainen ia omawaltainen, ylen pyhe ia salattu*). Erikseen kirjoitettuna se voisi olla määrite molemmille adjektiiveille. Tosin mahdollista on sekin, että *ylen* määrittää vain ensimmäistä adjektiivia. Aineistooni olen poiminut vain kummankin rinnastuksen ensimmäisen adjektiivin *ylenirtainen* ja *ylenpyhä*. Esimerkin 18 lopussa on erikseen

kirjoitettu tapaus (*ylen wäkeue*), joka voi selittyä sillä, että edellä olevat *ylen*-sanat määrittävät adjektiivitkin ovat erikseen kirjoitettuja.

- 13) Tee parambi ios sine tajdhat. ette nämet ouat **ylen caijdhat** (A-I-097)
- 14) Waaralinen on mös haureus. Nijn mös **ylen palio** makaus. (A-I-021)
- 15) **Nin ylen tereuet** ouat sinun Nooles (A-III-275-[Ps-45:6])
- 16) Sinun Aiatuxes ouat **nin ylen syuet**. (A-III-347-[Ps-92:7])
- 17) Mixi sijs meiden Kiwun nincauuan wipy / Ja meiden Haauan **nin ylenpahat** ouat / ettei kengen nijte parata woi? (A-III-541-[Jer-15:18])
- 18) ette sinun Wanha Adamis tactopi **ylen irtainen ia omawaltainen** olla / ottapi wallan sinun päles / ia ombi sinulle **ylen wäkeue** (A-III-057)
- 19) Se ombi **ylen pyhe ia salattu**. (A-III-321-reun2)

Kun *ylen*-sana määrittää substantiivivia, se on aina kirjoitettu edussanansa kanssa yhteen. Substantiiviesiintymiä on 72, ja eri kokonaisuuksia on 13. Näistä uniikkeja on vain kaksi (*ylenkatsous* ja *ylenkatsovainen*). *Ylen*-substantiiveille on ominaista se, että ne ovat lähes aina johdoksia muiden sanaluokkien *ylen*-alkuisista sanoista. *Ylenkatsoa*-verbistä on johdettu substantiivit *ylenkatse*, *-katsoja*, *-katsominen*, *-katsomus*, *-katsotus*, *-katsous* ja *-katsovainen*. *Ylen*-adjektiiveista johdettuja ovat *ylenmielisyys* (< *ylenmielinen*), *ylenpalttisuus* (< *ylenpalttinen*) ja *ylenvisuus* (< *ylenvisu*). Sanat *ylenjuominen*, *ylensyöminen* ja *ylensyömys* vaikuttavat verbeistä johdetuilta teonnimijohdoksilta, mutta niillä ei ole yhdyssanamutoista kantasanaa, sillä käytössä ei ole ollut finiittisiä *ylenjuoda*- ja *ylensyöä*-verbejä.

Ylen-sanojen ortografialle voi etsiä selitystä vieraskielisistä teksteistä, jotka ovat olleet Agricolan käännösten pohjana. Vieraiden kielten malli selittää *ylen*-alkuisten verbien ja ainakin jossain määrin myös substantiivien kirjoitustavan, mutta adjektiivi- ja adverbipausten yhteen kirjoittamiselle ei löydy yksioikoista selitystä vieraista kielistä¹. Saksassa määrite on oikeastaan aina kirjoitettu edussanasta erikseen², joten saksankieliset tekstit eivät ole voineet olla mallina yhteen kirjoittamiselle. Sen sijaan Agricola on voinut saada ruotsin ortografiasta vaikutteita *ylen*-määritteen yhteen kirjoittamiseen. Ruotsissa kokonaisuus on toisinaan – tosin melko harvoin – kirjoitettu yhteen, esim. *Ylenangarat* (A-II-503-[2Kor-5:13]) < GVB³ *förstreng*; *Elket teite itzenne ylenwijsassa pitekö* (A-II-

1 Seuraavien lukujen (*Ylen*-adverbin merkitys Agricolan teksteissä ja Omaa ja vierasta) esimerkit valitsevat vieraskielisten tekstien ortografiaa.

2 Poikkeuksena ovat lähinnä vain adjektiivin *ylenvisu* 'liian tarkka' ja siitä johdetun substantiivin *ylenvisuus* vastineet, jotka ovat säännöllisesti yhteen kirjoitetussa asussa *furwitzig* (L) ja *fürwitz* (Gummerus).

3 Lyhenteiden selitykset: L = Lutherin kokoraamatun saksannos vuodelta 1545; V = latinankielinen *Vulgata*; GVB = *Gustaf Vasas Bibel* vuodelta 1541; NT = ruotsinkielinen Uusi testamentti *Thet Nyia Testamentit på Swensko* vuodelta 1526; R1933/38 suomenkielinen Vanhan testamentin (1933) ja Uuden testamentin (1938) käännös; R1992 uusin, virallinen suomenkielinen raamatunkäännös vuodelta 1992.

447-[Rom-12:17]) < NT *håller idher sielffua icke förcloca*⁴. Olen pystynyt vertaamaan Agricolan esimerkkejä vain ruotsinkielisiin Uuden testamentin teksteihin, joten arvio ruotsin kielen oikeinkirjoituskäytännöstä perustuu suppeahkoon aineistoon.

Latinankielisistä pohjateksteistä *Vulgata* sisältää sekä Vanhan että Uuden testamentin tekstit. Latina ei näytä usein tarjonneen mallia Agricolan *ylen*-muodosteille, vaikka latinankielisissä teksteissä on toki ilmauksia, jotka vastaavat merkitykseltään Agricolan muodosteita. Esimerkiksi kokonaisuuden *ylen hirmulinen* (A-III-598-[Dan-7:19]) täydelliseksi muodolliseksi vastineeksi ei käy sanajärjestyksensä puolesta latinan ilmaus *terribilis nimis* (V; vrt. L *seer greulich*), vaikka merkitysvastineesta on toki kyse.

Adjektiivin *ylenpalttinen* ja adverbien *ylenpalttisest(a)* kirjoitusasu olisi mahdollista selittää vieraiden kielten vaikutukseksi, koska sanojen vastineet ovat lähtökielissä yhdysanarakenteita, esim. L *überschwenglich*, NT/GVB *osäyeligha*, *offuerswinnerligha*, V *abundans*, *abundantius*. Todennäköisempi selitys kirjoitusasulle löytyy kuitenkin sanojen olemuksesta, sillä yhdysosat *palttinen* ja *palttisesta* ovat epäitsenäisiä sanavartaloita, jotka eivät esiinny kielessä yksinään (vrt. *kiirastorstai*, *punatulkkku*) (ISK 2004 § 406). On siis ollut luonnollista kirjoittaa sanojen osat yhteen.

Kun lähtöteksteissä intensiteettisanan ja adjektiivin muodosteet on vain harvoin kirjoitettu yhtenäiseksi kokonaisuudeksi, ortografian esikuvana ei voi pitää vierasta mallia. Todennäköisempää on, että teksteissä usein esiintyvien yhteen kirjoitettujen verbien *ylen-antaa* ja *ylenkatsoa* vuoksi muutkin *ylen*-sanana sisältämät lausekkeet ovat tulleet yhteen kirjoitetuiksi. Yhteen kirjoittamista on adjektiivien ja adverbien luokassa voinut vahvistaa lisäksi yhdysanojen *ylenpalttinen* ja *ylenpalttisest(a)* runsas käyttö.

Edellä esitellyt esimerkit osoittavat, että *ylen*-kokonaisuuksien kirjoitustapa on vaihteleva. Kokonaisuuksien ortografiaa ei ole kuitenkaan mielekäästä sanoa horjuvaksi, vaikka se adjektiivien ja adverbien osalta nykykielestä ja myös Agricolan jälkeisestä vanhasta kirjasuomesta poikkeaa. *Ylen*-aines esiintyy Agricolan teoksissa niin usein yhteen kirjoitettuna, että kirjoitusasu on pidettävä tarkoituksellisena. Erikseen kirjoitetut tapaukset edustavat ”horjuvuutta” tai poikkeuksellisuutta.

3. *Ylen*-adverbien merkitys Agricolan teksteissä

Adverbien *ylen* merkitys on ollut moninainen jo itämerensuomessa. Sen osoittavat lähisukukielten esimerkit (ks. luku Muoto ja merkitys). Agricola on tuntenut adverbien joustavan ja monipuolisen käytön kansan puhekielestä, sillä hän käyttää sanaa useissa selvaisissa merkitystehtävissä, joita on dokumentoitu lähisukukielistä ja suomen murteista. Martti Rapolakin (1962, 54) on arvellut, että Agricola on ottanut murteista, tarkemmin länsimurteista, kirjoituksiinsa sanan *ylenpalttinen*. Nykykielen sanakirjat antavat

4 Myöhemmässä ruotsinnoksessa, Kustaa Vaasan Raamatussa (GVB), määrite ja edussana on kirjoitettu toisistaan erilleen (*Håller idher icke sielffua för kloka*). Lutherilla sama kohta on *Haltet euch nicht selbs fur Klug*.

ylen-adverbista ja *ylen*-sanoista melko yksitotisen kuvan, mutta murteista kerättyjen tietojen perusteella *ylen*-adverbia on käytetty monipuolisesti ja vivahteikkaasti puhemielessä. Suomen murteiden sanakirjan aineskokoelman sanalipuissa on mainittu muun muassa seuraavat *ylen*-adverbin merkitykset: 'kovin, hyvin, erittäin, suuresti'; 'liian, liiaksi, liikaa'; 'kokonaan, kauttaaltaan'; 'ohi' (SMSA). Vastaavanlainen merkityksen moninaisuus tulee näkyviin seuraavissa alaluvuissa, joissa Agricolan teoksissa esiintyvien *ylen*-sanojen merkityksiä ja käyttöyhteyksiä esitellään merkitystyypeittäin. Lukujen yhteydessä käsitellään myös sanojen erikoiskäyttöä.

Ylen-sanojen jakaminen eri merkitystyypeihin on monissa tapauksissa hankalaa. *Ylen*-adverbilla voidaan ilmaista toisaalta 'ominaisuuden erittäin suurta määrää', toisaalta 'ominaisuuden haitallisen suurta määrää', ja näiden tapausten erottaminen on vaikeaa. Merkitysero on häilyvä, mutta silti merkittävä, sillä juuri tämän merkityseron ilmaisemisessa on eroa Agricolan kielen ja nykykielen välillä. Vaikka rajatapauksia on ja niiden tulkinta on vaikeaa, aineistosta löytyy helpostikin luokiteltavia esiintymiä. Olen tukeutunut merkityksen analysoimisessa oman intuitioni lisäksi myös Agricolan käyttämien vieraskielisten lähteiden apuun sekä uusimpiin raamatunsuomennoksiin.

3.1. 'sangen'

Adjektiivien ja adverbien määrittäenä *ylen* voi ilmaista 'ominaisuuden erittäin suurta määrää' kuten esimerkissä 20. Tällaisissa tapauksissa sanaa käytetään intensiteettiadverbin tehtävässä.

- 20) A-III-047-[Hes-37:2] ia ne [luut] olit **ylenquiat**
 L sie waren **seer verdorret**
 V **siccaque vehementer**
 R1933/38 ne olivat **hyvin kuivia**
 R1992 ne olivat **rutikuivia**

Vastaavanlainen merkitys voi syntyä myös *ylen*-sanan sisältämästä kokonaisuudesta, ei siis pelkästä *ylen*-adverbista. Yhdysadjektiivin *ylenpalttinen* merkitys on 'ylen runsas, suuri, ylenmääräinen' (NS), ja adverbikokonaisuudet *ylenpaljo*, *-palttisesta* ja *-runsaasti* ilmaisevat nimenomaan kokonaisuuksina 'suurta määrää' ja 'runsautta'. Esimerkissä 21 *ylenpalttisesta*-adverbi määrittää partisiippimuotoa *kummittu*, joka tarkoittaa 'raivoisaa' ja 'kiihkomielistä' (VKS s.v. *kummita*).

- 21) A-II-385-[Ap-26:11] ia olin heiden wastans **ylenpaltisesta** cummittu
 L vnd war **vber aus** vnsinnig auff sie
 V et **amplius** insaniens in eos
 GVB och war them **så mykit** ansinnigh
 R1933/38 ja menin **niin pitkälle** vimmassani heitä vastaan
 R1992 ja **ankarassa** kiihkossani – –

Ylenpalttinen-adjektiivilla on perusmerkityksensä lisäksi myös erikoiskäyttöä. Varsinkin Rukouskirjassa se esiintyy usein lausekkeessa *ylenpalttinen herraus*, jonka merkitys on

'Jumala, jumaluus; majesteetti, korkeus, ylhäisyys', esim. *CAikiwaldias ijancaikinen Jumala / sinun ylenpaldisen Herraudhen / me neuresti rucoilema* (A-I-439) < la. *Omnipotens sempiterne deus. maiestatem tuam supplices exoramus.* (Gummerus 1947, 219). Muutoinkin adjektiiviksi *ylenpalttinen* muodostaa lausekkeita abstraktisanojen, lähinnä ominaisuuden nimien kanssa, esim. *ylenpalttinen armo, hyvyys, ilo, kirkkaus, kunnia, rakkaus, viisaus, voima*. Myös substantiivijohdokseen *ylenpalttisuus* liittyy erikoismerkitys 'majesteetti, korkeus, ylhäisyys'. Seuraavassa esimerkissä *ylenpalttisuus*-sana on Agricolan oma lisäys: *Me rucoilema sinun Jumalista Maiestais ja ylenpaldisuttas* (A-I-701) < sa. *wir bitten deine göttliche maiestet* (Gummerus 1955, 481).

3.2. 'liian'

Ylen-sanalla on Agricolan teksteissä myös 'liiallisuuden' merkitys. Liiallisuuden merkitys liittyy *ylen*-sanaan paitsi adjektiivien ja adverbien myös joidenkin substantiivien yhteydessä. Raja tämän ja edellisen merkitysryhmän välillä on jatkumomainen, ja usein on vaikea ratkaista, onko kyse ominaisuuden erittäin suuresta määrästä vai haitallisen tai tarpeettoman suuresta määrästä. Tulkintaa ei helpota sekään, että Agricolan tekstien lähtökielissä samalla adverbilla voidaan ilmaista kumpaakin merkitystä. Lauseyhteys kuitenkin auttaa tulkittamisessa, ja lopulta on erotettavissa selvältä tuntuvia tapauksia, joissa tarkoituksena on ilmaista nimenomaan liiallisuutta eli haitallisen, kohtuuttoman tai tarpeettoman suurta määrää. Esimerkeissä 22 ja 23 *ylen* määrittää adjektiivia ja adverbia. Substantiivit, joihin *ylen*-adverbi tuo liiallisuuden merkityksen, ovat *ylenjuominen* 'juopottelu' ja *ylenpsyöminen* 'mässäily'.

- 22) A-III-264-[Ps-38:5] ouat he [synnit] minulle **ylenraskaxi** tulluet
L sind sie mir **zu schwer** worden
R1933/38 ne ovat minulle **liian raskaat**
- 23) A-I-021 Waaralinen on mös haureus. Nijn mös **ylen palio** makaus.
ru. Elskogh kan iagh ock icke loffua. Ey är heller gott **för myckit** soffua.
(Tarkiainen–Tarkiainen 1985, 161)

Nykykielen sanakirjat eivät tuo eksplisiittisesti esiin *ylen*-sanana merkitystä 'liian'. Etymologisten sanakirjojen perusteella merkitys on kuitenkin vanha, ja myös 1800-luvulla julkaistuissa kirjakielen sanakirjoissa liiallisuuden merkitys on nähtävissä, esim. *öfverdebitera* 'panna liikaa velaksi, panna velkaa liaksi tai ylen määrin', *öfverklok* 'ylen tai liian viisas' (Euro-paeus 1853), *öfverskatta* 'arvata liian korkealle tai korkeaksi tai suureksi, suureksua, antaa tai panna liian tai ylen suuri arvo' (Ahlman 1883).

Nykykielessä liiallisuuden merkitys on korostuneemmin erillisellä adverbilla *liian*. Miksi Agricola ei ole käyttänyt *liian*-adverbia, vaan *ylen*-sanaa kahdessa hieman erilaisessa merkityksessä? Ensinnäkin puhemielessä *ylen*-sanaa on käytetty kummassakin merkityksessä, joten sananvalinta on ollut luonteva ja perusteltu. Toisekseen kaikissa tekstinkohdissa ei varmaankaan ole ollut tarpeen erottaa sananvalinnalla eri merkitysvaihteita, koska tekstiyhteys on auttanut merkityksen tulkinnassa. Kolmanneksi adverbi *liian* on

tullut kirjakieleen vasta Agricolan ajan jälkeen. Se on esiintynyt ensimmäisen kerran kirjakielessä vasta vuonna 1702 Henrik Florinuksen sananlaskukokoelmassa (Jussila 1998 s.v. *liian*; Häkkinen 2004 s.v. *liika*). *Liian* on kyllä todennäköisesti kuulunut puhekieleen jo 1500-luvulla, koska sanalla on vastineita lähisukukielissä (SSA s.v. *liika*) ja *liian* on produktiivinen taiputusmuoto substantiivista *liika*, joka on ollut käytössä jo Agricolallakin (esim. *liikamerkki*, *-nimi* ja *-ruoho*).

3.3. 'yli'

Ylen-muoto on kielipiillisesti latiivi- eli tulosijamuoto. Adverbin tulosijainen merkitys on säilynyt sukukielistä parhaiten virossa, jossa *üle*-asuun kehittyneellä adverbilla on merkitys 'yli, ylitse'. Tulosijan merkitys näkyy myös Agricolan teksteissä, joissa adverbilla on lokaalinen merkitys verbien (*ylenantaa* ja *ylenkatsoa*) ja niistä johdettujen substantiivien (esim. *ylenkatse*, *-katsoja*, *-katsominen*) yhteydessä. Sanoissa lokaalinen merkitys on muuttunut kuvaannolliseksi. Agricolalla verbin *ylenantaa* merkitys on 'hylätä, jättää, antaa, luovuttaa' (esim. 24, 25 ja 26). Tällaisesta *ylenantaa*-verbin merkityksestä on mainintoja murteista eri puolilta Suomea (SMSA), mutta sana on mitä ilmeisimmin omaksumtu puhekieleen uskonnollisesta kielenkäytöstä. Nykykielessä *ylenantaa*-verbi tunnetaan paremmin merkityksessä 'öksentää'. Tämä merkitys on murteissa laajalti tunnettu (SMSA). Kirjakielessä merkitys näkyy esimerkiksi Florinuksen sanakirjassa (1678), jossa hakusanojen *vomitus* ja *spyning/upkastning* suomenkieliset vastineet ovat *ylönantamus* ja *öksentamus*. Agricolan kieleen ovat kuuluneet myös verbit *hyljätä* ja *poishyljätä*, joilla on vastaavanlaisia käyttöyhteyksiä kuin *ylenantaa*-verbillä. Verbien työnjaosta ei ole olemassa tutkimusta.

- 24) iotca **ylenannoit** sen oikean Tijen / ia exyuet (A-II-615-[2Pt-2:15])
- 25) Ja he wedhit wenhens maalle / ia **ylenannoit** caiki / ia seurasit hende (A-II-177-[Lk-5:11])
- 26) Ja sidhoit henen / poisweit / ia **ylenannoit** henen waldamiehelle Pontio Pilato. (A-II-103-[Mt-27:2])

Verbin *ylenkatsoa* merkitys on tavallisesti 'halveksia, väheksyä' (esim. 27). Tämä käännöslaina on ollut tarpeellinen, koska vanhassa kirjasuomessa ei vielä esiintynyt verbiä *halveksia*. *Väheksyä*-verbin ensiesiintymä on vuoden 1642 *Bibliassa* (Jussila 1998 s.v. *väheksyä*).

- 27) Elket site Prophetia **ylencazoco**. (A-II-569-[1Tss-5:20])
- 28) A-II-230-[Lk-21:17] Ja te **ylencazotan** caikilda minun Nimeni tedhen L Vnd jr **werdet gehasset** sein von jederman / vmb meines Namen willen GVB Och j skolen **warda hatadhe** aff allom för mitt namn skul R1933/38 ja te **joudutte** kaikkien **vihattaviksi** minun nimeni tähden R1992 Kaikki **vihaavat** teitä minun nimeni tähden.

Marja Itkonen-Kaila on kiinnittänyt huomiota kahteen erikoiseen *ylenkatsoa*-verbiin liittyvään tapaukseen, joissa Agricola on muokannut poikkeuksellisella tavalla vieraiden kielten passiivilauseita. Agricola on *ylenkatsoa*-verbillä korvannut *vihata*-verbin (esim. 28; toinen tapaus A-II-090-[Mt-24:9]). Sananvalintaan näyttää vaikuttaneen se, että Agricolan on ollut vaikea valita sopivaa objektin sijamuotoa passiivimuotoisten tunneverbien, kuten *vihata*-verbin, yhteydessä. Agricola on kiertänyt tilanteen turvautumalla verbiin *ylenkatsoa*, joka ei ole selvä tunneverbi. (Itkonen-Kaila 1992, 145–146.)

3.4. 'vastoin'

Eräissä adverbi-ilmauksissa *ylen*-sanana merkitys on 'vastoin'. Tällainen merkitys liittyy rakenteisiin *ylenmielen*, *-mieleni*, *-mielens*, *-mieles* ja *-mielisesta*, esim. *Ette ioca ei miellens ia rackaudhest tadho Jumalata seurata / henen teuty site ylenmielens tedhä* (A-III-666-[Jon-1:0]). Esimerkkilauseessa adverbien merkitys kokonaisuudessaan on 'vastoin tahtoaan'. Tämä fraasiadverbi mainitaan *Nykysuomen sanakirjassa* erilleen kirjoitettuna muodossa *ylen mielin*, ja sen merkitys on 'vasten tahtoa' (NS s.v. *ylen*). *Suomen murteiden sanakirjan* aineskokoelman perusteella kyseinen fraasi tunnetaan myös murteissa, etenkin sananlaskusta *Ei väen vävyjä saada, ylen mielin ystäviä* 'ei vävyjä saada väkisin, eikä vasten tahtoa ystäviä'. Käsittelem tätä adverbityyppiä tarkemmin seuraavassa luvussa.

4. Omaa ja vierasta⁵

Edellisissä luvuissa on osoitettu, että *ylen*-adverbia on murteissa ja lähisukukielissä käytetty monessa eri merkityksessä ja että nämä merkitykset näkyvät Agricolan kielessä. *Ylen*-sanojen käyttöön Agricolan teoksissa ovat lisäksi vaikuttaneet vieraat kielet, sillä lähes kaikki *ylen*-kokonaisuuksista on muodostettu jonkin vieraskielisen ilmauksen käännösvastineeksi. Seuraavaksi tarkastellaan, mitkä kokonaisuuksista ovat käännöslainoja ja mitkä omaperäisen sananmuodostuksen tulosta. Luvun lopuksi esitellään, millaisia eroja *ylen*-sanojen käytössä on tarkasti ja vapaammin käännetyissä tekstinkohdissa.

Yhdysverbit *ylenantaa* ja *ylenkatsoa* on käännetty osa osalta vieraiden kielten⁶ tarjoaman mallin mukaan. Näille käännöslainoille on löydettävissä esikuva niin latinasta kuin saksasta ja ruotsistakin: *ylenantaa* < la. *de|relinquo*, *tra|do*, ru. *över|ge*, *över|antvarda*, sa. *ver|lassen*, *über|antworten*, *über|geben*; *ylenkatsoa* < la. *de|specto*, *con|temno*⁷, ru. *för|akta*, sa. *ver|achten*. Myös osa *ylen*-substantiiveista on suoria käännöslainoja muista kielistä, esim.

5 Kiitän kahta vertaisarvioijaa arvokkaista kommentteista, joiden avulla oivalsin paremmin, mikä *ylen*-sanoissa on omaa ja vierasta, mikä vanhaa ja uutta.

6 Vieraskielisten sanavastineiden kirjoitusasu on nykyaikaistettu, koska lähdekirjallisuudessa sanojen kirjoitustapa on vaihteleva ja alkuperäismuotoisista sanoista pitäisi esittää useita rinnakkaismuotoja.

7 Näiden latinankielisten vastineiden lisäksi *ylenkatsoa*-verbillä on teksteissä latinankielinen vastine *sperno*, joka ei kuitenkaan ole yhdysperäinen.

ylenkatse < la. *op|probrium*, ru. *för|aktelse, för|smädelse*, sa. *ver|achtung*⁸; *ylenkatsoja* < ru. *för|aktare*, sa. *ver|ächter*; *ylenkatsominen, -katsomus, -katsotus, -katsous* < sa. *ver|achtung*.

Sen sijaan substantiiveilla *ylenjuominen, ylensyöminen* ja *ylensyömys* ei näytä olevan rakenteellista mallia vieraissa kielissä (esim. 29). Saksassa *ylenjuominen*-sanaa vastaa *Saufen*, ruotsissa *dryckenskap* ja latinassa *ebrietas*. *Ylensyöminen*-sanaa puolestaan vastaa saksassa *Fressen* ja *Fresserei*, ruotsissa *frossning* ja *frosseri* ja latinassa *comissatio*. Yhdys-sanarakenne on siis omaperäinen. Substantiivit *ylenjuominen* ja *-syöminen* ovat siinäkin mielessä kiinnostavia, että ne näyttävät verbistä johdetuilta teonnimiltä, mutta niillä ei ole yhdysnanamuotoista kantasanaa, sillä käytössä ei ole ollut finiittisiä *ylenjuoda-* ja *ylensyödä-*verbejä. Sanoja ei olekaan muodostettu johtamalla vaan yhdistämällä. Muiden *ylen-*alkuisten substantiivien joukossa sanat ovat poikkeuksellisia, sillä muut *ylen-*substantiivit ovat johtamalla muodostettuja.

- 29) A-II-449-[Rom-13:13] Ei **ylensömisesa** eike **yleniomisesa**
 L Nicht in fressen vnd sauffen
 V non in comesationibus et ebrietatibus
 GVB icke j frätzerij och dryckenskap

Useimmat *ylen*-sanat ja adjektiivin kokonaisuudet ovat suoria käännöksiä vieraista kielistä. Olen seuraavassa valinnut esimerkeiksi sellaisia tapauksia, joissa ainakin yhdestä lähtökielestä on löydettävissä sanatarkka vastine Agricolan muodosteelle. Tällaisia kokonaisuuksia on aineistossa ainakin parisenkymmentä. Yleensä tarkin vastine löytyy saksasta tai ruotsista, esim. *nin ylenachkera* (A-II-509-[2Kor-8:17]) < L *so seer vleissig*; *Ylenangarat* (A-II-503-[2Kor-5:13]) < GVB *förstreng*; *ylenihmelinen ia ylencorkia* (A-III-420-[Ps-139:6]) < L *zu wunderlich vnd zu hoch*; *ylenkeluottomat* (A-I-754) < la. *admodum inidonei* (Gummerus 1955, 534); *ylen pyhe ia salattu* (A-III-321-reun2) < L *zu heilig vnd verborgen*, GVB *alt för heligt och fördoldt* (Heininen 1994, 113); *nin ylen syuet* (A-III-347-[Ps-92:7]) < L *so seer tieff*; *ylentölehet* (A-I-731) < la. *permolesta* (Gummerus 1955, 512); *ylenwäkeue* (A-III-548-[Jer-20:7]) < L *zu starck*.

Kaikille *ylen*-sanat ja adjektiivin kokonaisuuksille ei löydy suoraa vastinetta lähtökielistä. Esimerkiksi Psaltnissa on kohta, jossa suomennos on mukaileva ja *ylen* näyttää olevan Agricolan oma lisäys, esim. *Nin ylen tereuet ouat sinun Noolles* (A-III-275-[Ps-45:6]), vrt. L *SCharff sind deine Pfeile, V sagittae tuae acutae*. Toinen esimerkki on psalmijakeesta 25:17, joka esiintyy Agricolan teoksissa kolmesti. Kaikki suomennokset ovat erilaisia runsautta merkitsevän ilmauksen osalta: *Minun sydhemeni murhet ouat monikerdhajset* (A-I-270-[Ps-25:17]), *Minun sydemeni mureh ombi ylen swri* (A-III-066), *Minun sydhemeni Murhet ouat moninaiset* (A-III-244). Rukouskirjan ja Psaltnin esiintymät pohjautuvat suuremmin raamatuntekstiin kuin Käsikirjan, jossa on käytetty *ylen*-sanaa. Lutherin saksannoksessa psalmikohdassa esiintyy adjektiivi *groß* 'suuri' ilman vahvistussanaa: *Die angst meines hertzen ist gros*. Vulgatan vastaavassa kohdassa

8 Saksankielisissä teksteissä tämän sanan vastineena on tavallisimmin sana *Schmach*.

on moninkertaisuutta ilmaiseva sana *multiplex* taivutusmuodossa *multiplicatae*. Kolmas esimerkki on Rukouskirjan esipuheesta, jossa esiintyvä *ylen*-kokonaisuus on Agricolan oman sepityksen tulosta, esim. *Tee parambi ios sine taijdhat. ette nämät ouat ylen caijdhat* (A-I-097).

Adverbitapauksistakin kymmenkunta on selviä osa osalta käännettyjä käännöslainoja, esim. *ylenhirmulisesta* (A-III-566-[Vlt-1:9]) < L *ja zu grewlich*; *Mutta paramin pilca / Walhe / Murha / Warkaus / ia Hooruus / ne ouat ylenkädhen saanuet* (A-III-611-[Hos-4:2]) < L *Sondern Gotteslestern / liegen / morden / stelen / vnd ehebrechen / hat vber hand genomen*; *ylen palio* (A-II-119-[Mk-3:00]) < L *zu viel*; *ylen teuten* (A-II-249-[Jh-2:7]) < NT *öffuerfulla*; *ylen warhan* (A-II-456-[1Kor-e]) < L *zu früe*. Lisäksi on vapaampia käännöksiä, esim. *ylen ylpieste* (A-II-451-[Rom-14:00]) < L *allzufrech*; *Hen ylen ialost ia selkiest prophetera* (A-III-702-[Sef-e:0]) < L *weissagt er aus der massen herrlich vnd klerlich*.

Erikoiset *ylenmielen-* ja *ylenmielisesta-*adverbit eivät ole vieraiden kielten mallin mukaan muodostettuja (esim. 30, 31 ja 32). Oletan, että ilmaustyyppi on ollut Agricolalle tuttu kansan puhekielestä. *Suomen murteiden sanakirjan* aineslippujen perusteella adverbia *ylenmielen* on esiintynyt Etelä- ja Pohjois-Karjalan, Etelä- ja Pohjois-Savon, eteläisen ja pohjoisen Keski-Suomen ja Pohjois-Satakunnan ja Pohjois-Hämeen sekä Vermlannin murreryhmissä. Muodolla *ylenmielin* on osittain sama levikki, mutta lisäksi tätä muotoa on esiintynyt Keski-Karjalan, Etelä-, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan, Kainuun ja Länsipohjan murreryhmissä, mutta ei Pohjois-Satakunnan, Pohjois-Hämeen ja Vermlannin murreryhmissä. Adverbi *ülimielin* 'vastoin toisen mieltä' on tunnettu myös karjalan kielessä (SKES s.v. *ylä-*). Adverbista *ylenmielisesti* on esiintymiä Keski-Karjalan, Etelä-Savon, pohjoisen Keski-Suomen ja Pohjois-Pohjanmaan murreryhmissä. Tämän adverbityypin yleisyyttä tavallisessa puhekielessä on vaikea arvioida, sillä useimmissa sanalipuissa viitataan sanalaskuun *Ei väen vävyjä saada, ylen mielin ystäviä*. Joka tapauksessa voi ajatella, että adverbi on ollut melko yleisesti tunnettu ainakin jossakin käyttöyhteydessä.

- 30) A-II-475-[1Kor-9:17] Jos mine sen teen **mielelleni** / nin minun palcan maxetan. Mutta ios mine **ylenmieleni** sen teen / nin ombi se wirca quitengi minun haltuni annettu.
L Thue ichs **gerne** / so wird mir gelohnet / Thu ichs aber **vngerne** / so ist mir das Ampt doch befolhen.
V si enim **volens** hoc ago mercedem habeo si autem **invitus** dispensatio mihi credita est
GVB Gör iagh thet **gerna**, så warder migh lönt, Men gör iagh thet **nödigt**, så är migh doch thet embetet befalet.
- 31) A-II-399-[Rom-e] Nin sine nyt nämät caiki teet **ylenmieles** ia ilman rackautta Lain polen / ia mös swrella pacolla / waiwalla ia watimisella / Ja sine **kernasti** toisin tekisit / ellei Laki olisi.
L So thustu doch alles / **on freie lust** vnd liebe zum Gesetz / sondern mit vnlust vnd zwang / woltest **lieber** anders thun / wenn das Gesetze nicht were.
GVB så gör tu doch thet alt **vthan lust** och kärleek til Laghen, Ja, medh olust och twång, och giorde **gerna** annars, om icke Laghen wore.

- 32) A-II-400-[Rom-e] Quinga se Töö taita Jumalan Keluata / ioca
ylenmielisesta ia cangiasta Sydhemeste tehdhen?
 L Wie sol das werck Gott gelüsten / das aus einem **vnlustigen** vnd
 widerwilligen hertzen gehet.
 GVB Huru skal then gerning wara Gudhi behagheligh, som aff itt **olustigt**
 och owiliogt hierta gåår?

Koska Agricola on käyttänyt *ylen*-sanaa runsaasti ja monipuolisesti, mieleeni on tullut, että se voisi kuulua Agricolan omintakeiseen kielenkäyttöön, siitakin huolimatta, että suurin osa Agricolan teksteistä on käännöstä. Muutaman alkupuherunon Agricola on sepittänyt itsenäisesti (Mikael Agricolan runokirja, s. 18–48). Näissä Agricolan omien runojen säikeissä *ylen*-adverbi esiintyy kolmesti, esim. *MWtamät ylenwisut ouat. muijden töijsse Domarit couat* (A-I-097), ja kertaalleen se on käännösrunossa (ks. esim. 23). Silva Kiuru (1993, 53) on huomauttanut, että juuri Agricolan runomittaisissa esipuheissa monet käännösuomen piirteet, kuten artikkelit ja yhdysverbit, ovat harvinaisia tai ne puuttuvat kokonaan. *Ylen*-adverbi on siis kelvannut runoihin, vaikka tietysti useimmiten Agricola on käyttänyt sanaa vieraskielisen sanan käännösvastineena.

Agricola on lisännyt *ylen*-sanana joskus sellaisiinkin teksteihin, joille on olemassa vieraskielinen pohjateksti mutta joita Agricola on muokannut kääntäessään. Esimerkiksi reunahuomautuksessa, joka liittyy Jesajan kirjan 5. luvun jakeeseen 10 (A-III-464), alkuosan pohjana on Lutherin selitys, mutta loppuosa on Agricolan oma kertomus Suomessa vuonna 1551 vallinneesta nälkävuodesta (Heininen 2008, 31–32). Agricolan kertomukseen sisältyy sana *ylenkatsotus*. Myös seuraava *ylenkatsoa*-verbin sisältävä reunahuomautus on Simo Heinisen mukaan (mts. 31) Agricolan itsenäisesti laatima: *Tesse hen vloslukepi ne Hyuet teghot / quin hen Juttailla osotti. Jotca he ylen catzoit. Senteden hen wchkapi heille Häuituxen.* (A-III-463-reun6). Vaikka *ylenkatsoa*-verbi on taustaltaan käännöslaina, tällaisetkin tapaukset osoittavat mielestäni sen, että *ylen* on kuulunut Agricolan omimpaan sanastoon.

Olen luokitellut aineistoa sen mukaan, millaisessa tekstissä *ylen*-sana esiintyy. En ole pyrkinyt jakamaan tekstejä erilaisiin tekstilajeihin (vrt. Kiuru 1993), vaan olen tehnyt karkean kahtiajaon tarkasti käännettyihin (raamatunkohdat) ja vapaammin käännettyihin (alku- ja esipuheet, summaariot ja reunahuomautukset) teksteihin. Jako on siinä mielessä ongelmallinen, että Agricola on usein kääntänyt tarkasti myös muita tekstejä kuin varsinaisia raamatunkirjoja. Toisaalta tiedetään, että Agricola on käyttänyt esimerkiksi summaarioissa käännöstrategiaa, joka on sallinut tekstien lyhentämisen tai lisäysten tekemisen (esim. Heininen 1993, 113–121). Tällaisella karkealla luokittelulla saa näkyviin sen, että jotkin *ylen*-sanat kuuluvat selvästi raamatunkieleen, toiset taas ensisijaisesti muihin tekstilajeihin. Esimerkiksi *ylenantaa*-verbi on leimallisesti tarkasti käännettyihin teksteihin kuuluva sana. Sitä esiintyy kaikissa Agricolan teoksissa Aapista lukuun ottamatta, mutta erityisen paljon esiintymiä on Uuden testamentin evankeliumiteksteissä sekä Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä Psalmtarissa ja Veisut ja Ennustokset -teoksessa. *Ylenantaa*-verbin esiintymistä tällaisia on yli 93 prosenttia. Myös *ylenkatsoa*-verbiä

on enemmän tarkasti käännettyissä tekstinkohdissa, mutta näiden tapausten osuus on vain hieman alle 75 prosenttia. *Ylenkatsoa*-verbiä esiintyykin melko paljon vapaammin käännettyissä kohdissa, kuten esipuheissa, reunahuomautuksissa ja summaarioissa. *Ylen*-alkuisia adverbeja puolestaan on huomattavan paljon vapaammin käännettyissä kohdissa, ja esimerkiksi *ylenmielen*-adverbeista vain yksi esiintyy raamatunkohdassa (esim. 30). Muut tapaukset ovat esipuheista (esim. 31 ja 32).

5. *Sananmuodostusaines vai jokin muu?*

Ylen-sanojen yhteen kirjoittaminen viittaa siihen, että *ylen*-aines olisi sananmuodostus-elementti (prefiksi tai yhdysosa). Toisaalta monet kokonaisuudet, joissa *ylen*-sana on osana, tuntuvat enemmän määritteen ja edusosan muodostamilta lausekkeilta kuin lekseemeiltä. Tässä luvussa pohdin, millä perusteilla *ylen*-sanaa voi pitää sananmuodostus-aineksena. Lisäksi analysoin, mitkä *ylen*-kokonaisuuksista ovat lekseemejä ja mitkä lausekkeita.

Verbeihin liittyessään *ylen* on samanlainen prefiksi tai prefiksimäinen yhdysosa kuin monet muutkin tulosijaiset adverbit, joita on käytetty runsain määrin yhdysverbien muodostamiseen vanhassa kirjasuomessa (ks. esim. Vaittinen 2003). Voidaan siis sanoa, että *ylen* on sananmuodostusaines, kun se on verbin tai verbistä johdetun substantiivin määriteosana. Ongelmallisempi on kysymys, voidaanko *ylen*-ainesta pitää prefiksinä myös adjektiivien ja adverbien yhteydessä. Nykykielessä on adjektiiveihin liittyviä prefiksimäisiä alkuosia, kuten *ali-*, *epä-*, *keski-*, *puoli-* *uus-* ja *äkki-* (ISK 2004 § 427). Tällaisille prefiksimäisille aineksille on tyypillistä, että ne eivät esiinny itsenäisesti, vaan liittyneenä muihin lekseemeihin. Voidaanko *ylen*-ainesta sitten pitää epäitsenäisenä prefiksinä? Nykykielen näkökulmasta vastaus on kieltävä, sillä *ylen* esiintyy itsenäisesti ja muissakin asemissa kuin toisen lekseemin etumääritteenä. Agricolan kielen kannalta vastaus ei kuitenkaan ole itsestään selvästi kieltävä. Agricolalla nimittäin kaikki *ylen*-sanan esiintymät ovat toisen sanan rinnalla, etumääritteen paikalla. Näin ollen Agricolan teksteissä *ylen*-aines voisi hahmottua epäitsenäiseksi prefiksiksi myös adjektiivien ja adverbien yhteydessä.

Sananmuodostuksen kannalta on tärkeää pohtia myös sitä, mikä *ylen*-sanan merkityksessä on sellaista, että Agricola näyttää hahmottaneen sen sananmuodostusainekseksi. Erilaiset lokaaliset merkitykset ovat tyypillisiä yhdysverbeissä esiintyville prefiksille (ks. esim. Vaittinen 2001), ja *ylen*-sanaan liittyy kuvaannollistunut lokaalinen merkitys 'yli, ylitse' yhdysverbeissä *ylenantaa* ja *ylenkatsoa*. Agricola on käyttänyt adverbia *ylen* myös merkityksessä 'liian'. Tuokin on sellainen merkitys, jota kielissä ilmaistaan prefiksien tai prefiksimäisten yhdysosien avulla. Esimerkkini ovat eri sanaluokkien sanoja nykysuomesta, -virosta, -ruotsista ja -saksasta: *yliannos* 'liian suuri annos', *yliarvostaa* 'arvostaa liikaa', *ylipitkä* 'liian pitkä, normaalin ylittävä' (KS); *ülehinntata* 'yliarvioida', *ülekaal* 'ylipaino, liikapaino' (ESS); *överanstränga* 'rasittaa liikaa', *överfet* 'liikalihava', *överkonsumtion* 'liikakulutus' (RSS); *überbezahlen* 'maksaa liikaa', *Übereile* 'liika kiire, hätäily', *überstreng* 'liian ankara' (Hirvensalo 2002). Kuten esimerkeistä nähdään, sama yhdysosa tai prefiksi (*yli*,

üle, över, über) ilmaisee liiallisuutta niin verbeihin, substantiiveihin kuin adjektiiveihin liittyneenä. Agricolan tekstien *ylen*-sanojen vastineena on ruotsissa ja saksassa usein *över-* tai *über-*prefiksillä alkava ilmaus. Koska ruotsissa ja saksassa nämä prefiksit voivat liittyä yhtä lailla verbiin kuin nominiin, Agricola on voinut mieltää *ylen*-aineksen sellaiseksi prefiksiksi, jota voi käyttää sekä uusien verbien että uusien adjektiivien ja adverbien muodostuksessa.

Agricola ei ole vanhan kirjasuomen kaudella ainoa kirjoittaja, joka on käyttänyt *ylen*-ainesta prefiksin tavoin ja kirjoittanut sen yhteen edusosana olevan adjektiivin tai adverbien kanssa. Yhteen kirjoitettuja tapauksia on toki vain vähän erikseen kirjoitettuihin verrattuna, ja niitä voi sanoa poikkeuksiksi monissa niistäkin teksteistä, joissa esiintymiä on. Olen löytänyt Kaino-aineistopalvelun avulla vanhan kirjasuomen korpuksen teksteistä viitisenkymmentä yhteen kirjoitettua adjektiivi- ja adverbitalpausta. Tapauksissa voi olla kyse sattumasta, mutta usein yhteen kirjoitettuihin esiintymiin liittyy merkitys 'liian' (esim. 33 ja 34). Esimerkissä 33 on yhteen kirjoitettu adjektiivin kanssa myös sitä määrittävä adverbi *liian*. Tällainenkin kirjoitustapa on poikkeuksellinen.

- 33) Tyhjään rauwetcon caicki epäuscon nurjat lastut, jotca synnin ja cadotuxen meille **lijansuurexi**, mutta Jesuxen ansion **ylönpienexi** tekewät!
(Sten1750-9)
- 34) Näistä otetaan ne rippuwaisit hoikat liina-oxat, jotka, ehkä pitkät, ei ole kuitengaan **ylönpaxut** eläinden pureskella. (Varia1799c-9)

Ylen-aineksesta ei ole suomessa kehittynyt prefiksiä tai sellaista yhdysosaa, jolla muodostettaisiin produktiivisesti uusia yhdyssanoja. Sen sijaan samaan sanapesyeeseen kuuluvaa *yli*-adverbia – joka on *ylen*-muodon tavoin latiivi – käytetään produktiivisesti sananmuodostuksessa. Se voi olla aineksena niin yhdysverbeissä (*yliarvoida*, *-näytellä*, *-valottua*) kuin -substantiiveissa (*yliajaja*, *-enkeli*, *-nopeus*) ja -adjektiiveissakin (*yliaistillinen*, *-kuntoinen*, *-suuri*). Vanhassa kirjasuomessa adverbeja *ylen*, *yli* ja *ylitse* on käytetty osittain synonyymisesti yhdysverbien rakenneosina (Vaittinen 2001, 46, 48; 2003, 57), ja adverbien työnjako on muotoutunut nykyiselleen vasta vanhan kirjasuomen kauden jälkeen. Kenties *ylen*-sanauhteen olisi voinut käydä toisinkin, sillä virossa sitä vastaavan *üle*-sanauhteen kehitys on kulkenut toisella tavalla. Siellä *üle*-ainesta käytetään sananmuodostuksessa, ja se voi olla yhdysosana yhdysverbeissä (*ühendverbid*) ja myös yhdysperäisissä nomineissa ja adverbeissa (ks. esim. EKG 1993 § 483; EKS *üle*-alkuiset hakusanat).

Asiaa, onko *ylen* sananmuodostusaines, pitää pohtia myös siltä kannalta, muodostavtko *ylen*-alkuiset kokonaisuudet uusia lekseemejä. *Ylen*-alkuisten verbien ja substantiivien voidaan katsoa olevan lekseemejä, sillä *ylen*-verbeillä ja substantiiveilla on eriytynyt merkitys. Sen sijaan *ylen*-sanauhteen ja adjektiivin muodostamia kokonaisuuksia voi parhaiten nimittää lausekkeiksi. Vaikka Agricola kirjoittaakin tällaiset kokonaisuudet yleensä yhteen, ne eivät kuitenkaan muodosta uutta nimitystä, jota voisi kutsua lekseemiksi. Syntaktisen muodostuksen puolesta puhuu sekin, että monet esiintymistä ovat ainutkertaisia. Kyse on siis syntaktisesta liitosta, jossa *ylen*-adverbi intensifioi edussanaa. Ainoa poikkeus

on adjektiiviksi *ylenpalttinen*, jossa osat muodostavat erottamattoman kokonaisuuden, koska *palttinen* ei esiinny kielessä itsenäisenä sanana. *Ylenpalttinen*-adjektiivia voi siis pitää lekseeminä.

Adjektiivikokonaisuuksien tavoin useimmat adverbikokonaisuudetkin hahmottuvat lausekkeiksi, joissa intensiteettiadverbi *ylen* määrittää edussanaa. Tähän joukkoon kuuluu kuitenkin myös tapauksia, joita voi nimittää lekseemeiksi. Adverbijohdos *ylenpalttisesti(a)* on lekseemi siinä kuin kantasanasakin *ylenpalttinen*. Adverbia *ylenkäden*⁹ voi pitää lekseeminä, koska sen merkitys 'päästä valloille, voitolle' on enemmän kuin yhdyssanan osien summa. Myös adverbien *ylenmielen* 'vastoin tahtoa' merkitys on erikoistunut.

Kun kaikki *ylen*-sanat eivät näytä olevan varsinaisia lekseemejä, voiko niitä nimittää yhdyssanoiksi? Nykykielessä yhdyssanojen määrittely tehdään ortografian avulla: yhdyssanoina pidetään niitä sanojen yhtymiä, jotka kirjoitetaan yhteen (Koivisto 2013, 329). Tällä perusteella kaikki Agricolan *ylen*-sanat olisivat kiistattomia yhdyssanoja. Ortografiaan perustuva määritelmä ei kuitenkaan sovi vanhaan kirjakieleen, eikä se ole täysin ongelmaton nykykielessäkään. *Ylen*-sanoille on vaikea keksiä sopivaa nimitystä, koska tutkimuskohde häilyy monen kategorian rajalla.

6. Lopuksi

Olen selvittänyt tässä artikkelissa, mistä *ylen*-adverbien runsas ja ortografian kannalta erikoinen käyttö johtuu. Kirjoitusasulle on löytynyt kaksi vahvaa selitystä. Ensimmäisen mukaan Agricolan teksteissä tiuhaan esiintyvät yhteen kirjoitetut verbit *ylenantaa* ja *ylenkatsoa* sekä suhteellisen tavallinen adjektiiviksi *ylenpalttinen* ovat tarjonneet mallin kirjoittaa muunkinlaiset *ylen*-sanan sisältämät lausekkeet yhteen. Toisen selityksen mukaan Agricola on tulkinut *ylen*-aineksen yhteen kirjoitettavaksi prefiksiksi muulloinkin kuin verbin yhteydessä.

Ylen-muoto on useille lähisukukielille yhteinen ja siten melko vanha. Adverbilla on ollut ennen Agricolan aikaa puhemielessä useita merkityksiä ja monenlaista käyttöä. Merkityksen ja käytön moninaisuus näkyy myös Agricolan *ylen*-sanoissa. Kimmoke sanojen käyttöön on tullut vieraskielisistä teksteistä, kun Agricola on etsinyt sopivia käännösvastineita vieraiden kielten sanoille, mutta useimmiten ainekset ja toisinaan kokonaiset yhdyssanatkin ovat löytyneet kansan puhemielestä.

Tutkimus on osoittanut, että *ylen*-sana on Agricolan teksteissä sekä sananmuodostusaines että kieliopillisesti määritteenä ja lausekkeen osana käytetty adverbi. Tämän kahtalaisuuden vuoksi nykykielen kuvaamisessa käytetty terminologia ja käsitteistö ei tunnu saavan otetta ilmiöstä, joka liikkuu syntaksin, sananmuodostuksen ja ortografian rajapinnassa.

⁹ Murteissakin tunnetaan adverbi *ylenkäden*, mutta sen merkitys eroaa vanhassa kirjakielessä tavattavasta merkityksestä. Murteissa *ylenkäden* tarkoittaa 'kesken synnyttämistä' tai 'epäonnistumista' (SMSA).

LÄHTEET

- AHLMAN, ERIK 1933: Adverbeista. *Virittäjä* 37, 137–159. Kotikielen Seura, Helsinki.
- AHLMAN, FERD. 1883: *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Toinen, lisätty painos. G. W. Edlund, Helsinki.
- EKG 1993 = EREL, MATI – KASIK, REET – METSLANG, HELLE – RAJANDI, HENNO – ROSS, KRISTIINA – SAARI, HENN – TAEI, KAJA – VARE, SILVI: *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- EKS = *Eesti keele sõnaraamat õs 1999*. Toimetanud THU EREL. Eesti Keele Instituut, Tallinn 1999.
- ESS = KOKLA, PAUL – LAANPERE, HELGA – MÄGER, MART – PIKAMÄE, ARNO 2001: *Eesti-soome sõnaraamat*. 4. trükk. Valgus, Tallinn.
- [EUROPAEUS, D. E. D.] 1853: *Svenskt-finskt handlexikon. Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Finska Litteratur-Sällskapet Tryckeri, Helsingfors.
- FLORINUS, HENRIK: *Nomenclatura*. Näköispainos Henrik Florinuksen vuonna 1678 painetusta latinalais-ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1976.
- GUMMERUS, JAAKKO 1947, 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Painosta toimittaneet AARNO MALINIEMI ja AARNE TURKKA. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XLIV: 2–3. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- GVB = *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Utgivet av NATAN LINDQVIST. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm 1941.
- HEININEN, SIMO 1993: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin summaariot*. Suomi 169. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1994: *Mikael Agricolan Psalmtarin reunahuomautukset*. Suomi 174. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 2008: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin reunahuomautukset*. Suomi 196. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HIRVENSALO, LAURI 2002: *Saksa-suomi suursanakirja. Grosswörterbuch deutsch-finnisch*. Kymmenes painos. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1987: *Etymologinen sanakirja*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva.
- 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WS Bookwell Oy, Juva.
- ISK 2004 = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1992: ”Ja Jerusalem pite tallattaman Pacanoilda”. Ablatiiviagentti ja sen perilliset Agricolasta uuteen raamatunsuomennokseen. *Virittäjä* 96, 137–164. Kotikielen Seura, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696 – Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- KIURU, SILVA 1993: Agricolaa tekstilajeittain. *Sananjalka* 35, 43–60. Suomen Kielen Seura, Turku.
- KOIVISTO, VESA 2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomi 202. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 140. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2006.
- L = LUTHER, MARTIN 1545: *Biblia Germanica*. [Faksimile.] Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1983.
- Mikael Agricolan runokirja*. Toimittanut KAISA HÄKKINEN. Vanhan suomen arkisto 6. Turun yliopisto 2012.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva.
- NT = *Thet Nya Testamentit på Swensko af år 1526*. Änyo utgivet af AKSEL ANDERSSON. Uppsala 1893.
- R1933/38 = *Pyhä Raamattu*. Suomen Kirkon Sisälähetysesseura, Pieksämäki 1933–1938.
- R1992 = *Pyhä Raamattu*. Suomen Pipliaseura, Helsinki 1992.
- RAPOLA, MARTTI 1962: *Agricolan apajalla*. Tietolipas 28. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- RAPOLA, MARTTI 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneosan kehitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- RSS = *Iso ruotsalais-suomalainen sanakirja. Stora svensk-finska ordboken*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 358. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1987.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Toinen, muuttamaton painos. Lexica societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1987.
- SMSA = Suomen murteiden sanakirjan arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2000.
- TARKIAINEN, VILJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola Suomen uskonpuhdistaja*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- TOROPAINEN, TANJA: Adverbi *sangen* vanhassa kirjasuomessa. (Artikkelikäsitkirjoitus.)
- V = *Vulgata. Biblia Sacra, Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, & probatissimum exemplarium fidem*. Lugduni 1542.
- VAITTINEN, TANJA 2001: *Vanhan kirjasuomen yhdysverbit*. Pro gradu -tutkielma. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turun yliopisto.
- 2003: *Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. Sananjalka* 45, 45–66. Suomen Kielen Seura, Turku.
- 2007: *Mikael Agricolan teosten yhdysadjektiivit. Virittäjä* 111, 523–542. Kotikielen Seura, Helsinki.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja I–II*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985, 1994.

TANJA TOROPAINEN: *Expressions beginning with the adverb ylen in the works of Mikael Agricola*

There are nearly 600 appearances of words beginning with the adverb *ylen* ('very; over') in the works of Mikael Agricola (ca. 1507–1557). These words include adjectives, adverbs, verbs and nouns. What makes these words special is that the modifier-like *ylen*, apart from a few exceptions, were compounded with its head (e.g. *ylenköyhä* 'very|poor': 'too poor', *ylenväkeväst* 'very|mightily': 'mightily'). Compound verbs (*ylenantaa* 'over|give': 'to abandon', *ylenkatsoa* 'over|look': 'to despise') were nothing special because there were many prefix verbs in old literary Finnish. However, compounding adjectives and adverbs with *ylen* is an unusual feature, at least in comparison to contemporary Finnish. This article explains the source of this practice.

The lative form *ylen* can be found in many Finnic languages, thus the adverb *ylen* is rather old. The adverb has had multiple meanings in colloquial Finnish prior to Agricola's time. The polysemy of the word can also be seen in the works of Agricola, in which the adverb has four different semantic functions ('very', 'too much', 'over' and 'against'). Moreover, German, Swedish and Latin were influential in the use of *ylen*, as Agricola translated equivalents, for the most part, to the non-Finnish expressions, forming new ones beginning with the adverb.

There can be two explanations to this special orthography. The first is that *ylenantaa*, *ylenkatsoa* and *ylenpalttinen* ('very|excessive': 'surpassing') appear hundreds of times in Agricola's works as compounded

words and have been influential in compounding. According to the second explanation, there was compounding because Agricola had interpreted *ylen* as a prefix not only when it came to verbs. The German and Swedish adverbs *über* and *över*, which correspond to the Finnish *ylen*, can be used to form compounds from verbs, nouns and adjectives. Agricola used *ylen* as a word formation element in the same manner. All of his expressions beginning with *ylen*, however, are not actual lexemes. Instead, the adverb was also grammatically used in phrases where it functioned as an intensifying modifier.

Tanja Toropainen
tamava@utu.fi
Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus;
20014 Turun yliopisto